

УДК [343:165.74].001.1/2

Борис Грек,кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЯ ДІЯНЬ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ПІДСТАВИ

У статті розглядається проблема декриміналізації діянь. Досліджуються причини, підстави та передумови проведення державою політики декриміналізації. Зроблено висновок, що обов'язковою підставою декриміналізації діяння є можливість йому протидіяти більш гуманними методами, ніж кримінальне переслідування.

Ключові слова: діяння, злочини, криміналізація, декриміналізація, відповідальність.

Теоретичні проблеми декриміналізації діянь у сучасній юридичній науці ще не досліджені на належному рівні. Натомість діаметрально-протилежному питанню, пов'язаному з необхідністю криміналізації діянь, присвячено чимало наукових публікацій [1]. Цьому явищу є багато причин. При тоталітарній системі влади було небезпечно навіть говорити про якесь пом'якшення відповідальності, а тим більше про її скасування взагалі. Кримінальне право мало в основному один напрям — репресійний.

Під криміналізацією слід розуміти законодавче визнання тих чи інших діянь злочинними, встановлення за них кримінальної відповідальності або підвищення, посилення відповідальності. Вона викликана уявленням, що заборона певних діянь, покарання за них покращує життя суспільства.

Відштовхуючись від базисних наукових засад криміналізації окремих суспільних діянь, можна визначити науково обґрунтовану характеристику явища «декриміналізації діянь».

Декриміналізація діянь виступає засобом реалізації потреби суспільства у скасуванні певної кримінально-правової заборони, яка стає непотрібною або навіть шкідливою. При цьому слід підкреслити, що йдеться саме про потреби суспільства, а не вузької групи осіб чи владної або управлінської структури. Лише за останньої умови декриміналізація діяння буде виправданою. Дії законодавця з декриміналізації певних

діянь традиційно реалізуються в Україні в межах кримінально-правової політики держави. З цього приводу А. Ф. Зелінський слушно зауважував, що проблеми криміналізації та декриміналізації діянь, посилення чи пом'якшення умов відповідальності та санкцій за деякі види злочинів повинні вирішуватись не в руслі політики, що постійно змінюється, незалежно від поглядів якоїсь політичної сили, що тимчасово приходить до влади, а відповідно до визнаних у цивілізованому суспільстві загальнолюдських моральних цінностей, принципів гуманізму, справедливості, законності та милосердя [3].

Декриміналізація, як і криміналізація, діянь розглядається науковцями як певний процес (динамічний аспект), і як результат цього процесу (статичний аспект). Так, на думку О. І. Коробеева, «декриміналізацію діянь можна визначити як процес встановлення підстав відпадання їх суспільної небезпеки, визнання недоцільності кримінально-правової боротьби з ними та скасування їх кримінально правової караності» [4].

Процес декриміналізації певного діяння не відбувається ні з того ні з сього. Це — процес тривалий. Він починається зі зміни обставин життя суспільства, політичного, економічного, ідеологічного, культурного, інформаційного, екологічного тощо. З цими змінами змінюються погляди людей на ті діяння, які за Кримінальним кодексом вважаються злочинними. Як правило, у зв'яз-

ку з цим зменшується кількість осіб, притягнутих до відповідальності за такі діяння. Звертається увага суспільства на шкоду, яка спричинюється фактами кримінальної заборони певних діянь і покарань за них.

Після цього здійснюється вивчення відповідності кримінально-правової заборони певного діяння обставинам життя і залежно від нього вживаються відповідні заходи.

Таким чином, декриміналізація діяння також являє собою процес, однак він прямо протилежний процесу криміналізації діяння. Послідовно проходячи ті самі стадії, що й криміналізації діяння, декриміналізація діяння завершується іншим результатом — виключенням діяння з кола злочинного і скасуванням його кримінально-правової караності. В теорії декриміналізацію діянь нерідко йменують криміналізацією «зі знаком мінус»: тобто діяння декриміналізуються тоді, коли відпадають підстави для їх криміналізації.

Як сказано вище, декриміналізація діянь — це певний процес, який полягає у з'ясуванні цілей, умов, підстав та можливості скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння. Декриміналізація діянь може здійснюватися шляхом виключення кримінально-правової караності діяння, супроводжується або визнанням такої поведінки правомірною, соціально корисною чи соціально нейтральною, або переведенням її в розряд адміністративного, дисциплінарного чи цивільно-правового делікту.

А. М. Яковлев із цього приводу писав, що в результаті декриміналізації той чи інший вид поведінки, за який раніше наставала кримінальна відповідальність, може бути або визнаний правомірним, або іншим правопорушенням, відмінним від злочину [5]. Таким чином, у результаті декриміналізації діяння, яке раніше визнавалося злочином, може бути або переведене у розряд правомірних, або визнане іншим видом правопорушення, за яке підлягають застосуванню інші, не кримінально-правові заходи відповідальності (заходи адміністративної, дисциплінарної чи цивільно-правової відповідальності). У будь-якому разі діяння перестає бути таким, що має ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом, а тому держава втра-

чає повноваження на кримінальне переслідування особи, що вчинила таке діяння.

Необхідною передумовою декриміналізації діяння слід визнати наявність протягом певного часу у Кримінальному кодексі норми про відповідальність за таке діяння. Його декриміналізація полягатиме або у виключенні із Кримінального кодексу, або у лібералізації підстав та умов притягнення винних до кримінальної відповідальності та звільнення від неї. Не може визнаватися як декриміналізація, наприклад, факт неприйняття у Верховній Раді законопроекту, яким встановлювалася б відповідальність за нові склади злочинів, або ж призначалися б суворіші покарання за існуючі суспільно небезпечні діяння.

У той самий час, не можна погодитися з висловленим у літературі судженням про те, що декриміналізація діянь може носити і факультативний характер, коли право остаточного вирішення питання про те, тягне це діяння кримінальну чи іншу (адміністративну, громадську) відповідальність, закон надає органам правосуддя. Фактично у даному випадку йдеться не про декриміналізацію, а про депеналізацію діяння, тобто встановлення в законі можливості за певних умов звільнення від кримінальної відповідальності за його вчинення, хоча саме діяння продовжує залишатися злочинним. Тобто, якщо декриміналізація — це виключення з Кримінального кодексу діяння з числа злочинних, то депеналізація — це усунення застосування покарання до особи, яка вчинила злочинне діяння [6].

На думку автора, не зовсім коректне вживання терміна «часткова декриміналізація», під якою іноді розуміється декриміналізація окремих проявів того чи іншого злочину шляхом виключення з кримінального закону чи звуження змісту його кваліфікуючих чи привілеюючих ознак. Таку «часткову декриміналізацію», при якій у законі зберігається основний склад діяння, пропонується відмежовувати від так званої «повної декриміналізації», коли всі ознаки того чи іншого складу злочину виключаються з кримінального закону. На думку О. О. Митрофанова, декриміналізація за означенням не може бути частковою, адже виключення з кримінального зако-

ну чи звуження принаймні однієї ознаки складу злочину, в результаті чого те чи інше діяння перестає відповідати всім ознакам цього складу злочину, вже переводить таке діяння у розряд незлочинних. Як відомо, лише повна відповідність діяння всім ознакам складу злочину є підставою кримінальної відповідальності. Про відсутність такої підстави слід говорити у всіх випадках, коли немає такої повної відповідності, незалежно від того, скільком (одній, декільком чи всім) ознакам складу злочину діяння не відповідає. Тому будь-яка декриміналізація може бути лише повною остільки, оскільки в результаті неї діяння є «повністю незлочинним», не підпадає повністю під ознаки будь-якого із тих складів злочинів, що залишилися в кримінальному законі [7].

Оскільки декриміналізація діяння досягається в результаті скасування кримінального закону, то з урахуванням сформульованого в юридичній літературі підходу до розгляду закону про кримінальну відповідальність в єдності його змісту та форми можна зробити висновок, що воно може здійснюватися трьома способами. Зміни кримінального закону, які призводять до декриміналізації діяння, можуть торкнутися, по-перше, форми кримінального закону, по-друге, — його змісту, по-третє, — форми і змісту кримінального закону одночасно. Адже відомо, що зміст і форма будь-якого явища не є застиглими і сталими, а підлягають певним змінам. «Статичним, — пише М. І. Пікуров, — залишається лише текст закону, поки він незмінний; зміст же форми не може бути таким» [8]. Тобто одна й та сама форма кримінального закону в різний час може наповнюватися різним змістом. У свою чергу, один і той самий незмінний зміст закону може бути втілений у різні його форми.

Типовою є одночасна зміна форми і змісту кримінального закону. Вона відбувається тоді, коли законодавець змінює текст кримінального закону (його форму), в результаті чого змінюються один чи декілька приписів щодо визначення злочинності діяння чи його караності (зміст кримінального закону). Подібним чином був змінений Кримінальний кодекс України в частині статті про «Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння».

Виключивши частину форми закону — текст згаданої статті, законодавець виключив і частину змісту, яку вміщувала ця форма, — припис про визнання злочинном порушення правил про валютні операції та про визначення покарання за його вчинення.

В окремих випадках можлива зміна тексту (форми) кримінального закону при залишенні незмінними його приписів (змісту), тобто скидання змістом старої форми і втілення його у новій. Такі ситуації мають місце, наприклад, при скасуванні спеціальних складів злочину з одночасним збереженням у кримінальному законі загального складу злочину. Наприклад, була виключена ст. 221 Кримінального кодексу України «Незаконні дії у разі банкрутства». Це виключення означає декриміналізацію окремих протиправних діянь у ході процедури банкрутства: умисного приховування майна, відомостей про майно, передачі майна в інше володіння або його відчуження чи знищення, а також фальсифікації, приховування або знищення документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність, якщо ці дії вчинені громадянином — засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності в період провадження у справі про банкрутство. Разом із тим фальсифікація документів є підставою для кваліфікації такого діяння за ст. 358 Кримінального кодексу України — «Підроблення документів, печаток, штампів».

У цьому випадку кримінально-правовий припис про те, що підроблення, фальсифікація документів у ході процедури банкрутства є злочином, залишився змістом кримінального закону. Змінилася лише форма виразу цього змісту — якщо раніше він виражався в тексті спеціальної статті (ст. 221 Кримінального кодексу України), то після згаданих змін став виражатися в тексті загальної статті (ст. 358 Кримінального кодексу України). Отже, говорити про декриміналізацію такого діяння у такому випадку не доводиться, оскільки і за формою, і за змістом кримінального закону воно продовжує бути злочином. Таким чином, у подібних випадках, за образним висловом А. Н. Тарбагаєва, має місце лише «уявна декриміналізація» [9]. Насправді ж діяння продовжує залиша-

тися злочином за змістом кримінального закону, який при цьому втілюється у формі, відмінній від попередньої.

В інших випадках можлива зміна змісту кримінального закону при збереженні сталою його форми. Така ситуація стосується, наприклад, зміни змісту відсилованих статей. Відомо, що в диспозиціях таких статей лише описується діяння, що полягає у порушенні певних правил, та, як правило, його суспільно небезпечні наслідки (форма кримінального закону). Зміст такої статті, тобто кримінально-правовий припис, що міститься в ній, встановлюється на підставі системного тлумачення кримінального закону та відповідних правил, наприклад правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту (ст. 276 КК), правил повітряних польотів (ст. 281 КК), правил використання повітряного транспорту (ст. 282 КК), правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту (ст. 286 КК), правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК) тощо.

У Кримінальному кодексі України відсилочних, або бланкетних, норм багато. Вони не обов'язково пов'язані з відсиланням до певних правил, норм, стандартів тощо, але можуть пов'язуватися з обов'язками, порядком, вимогами, функціями тощо, які можуть змінюватися, скасовуватися або вводитися додатково.

Природно, що вказані правила, як і будь-які інші нормативні акти, зазнають періодичних змін, доповнень, скасування, внаслідок чого одні види діянь можуть перейти з категорії правомірних у категорію неправомірних, інші — навпаки. І якщо такі діяння при цьому підпадають або раніше підпадали під встановлені в кримінальному законі загальні ознаки порушення даних правил (форму кримінального закону), то, відповідно, в першому випадку має місце криміналізація цих діянь, в іншому — декриміналізація. Таким чином, криміналізація чи декриміналізація діянь у даному випадку відбуваються без зміни форми кримінального закону. Так, наприклад, ст. 210 КК України передбачає кримінальну відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бю-

джетних призначень або з їх перевищенням. Відповідно до диспозиції вказаної статті склад злочину буде в наявності якщо нецільове використання бюджетних коштів у великих розмірах службовою особою, а так само здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням будуть здійснені всупереч Бюджетному кодексу України чи Закону про Державний бюджет України на відповідний рік. Разом із тим, до Бюджетного кодексу або Закону про Державний бюджет можуть вноситися зміни, які можуть послаблювати або підсилювати процес здійснення видатків бюджету, порушення яких тягне за собою кримінальну відповідальність за вказаною статтею Кримінального кодексу України. Тобто, незважаючи на те, що текст ст. 210 КК України (форма кримінального закону) не змінюється, її припис щодо караності описаних дій (зміст кримінального закону) може змінюватися.

На думку автора, підставами декриміналізації необхідно вважати певні процеси, що відбуваються в житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність скасування тих чи інших кримінально-правових норм.

Декриміналізація суспільних діянь відіграє важливу роль у протидії злочинності. Практика розвитку кримінального законодавства показує, що існує багато випадків, коли раніше карані діяння через деякий час визнавалися законодавцем некараними. Наприклад, ще не так давно кримінально караними були наклеп і образа, самогоноваріння, зайняття жебрацтвом, ведення паразитичного способу життя, приписки в звітності тощо. У зв'язку зі змінами в міждержавних торгових стосунках значних змін зазнало поняття контрабанди. З ліквідацією радянської влади скасовані кримінально-правові норми, які були спрямовані на її захист, наприклад «антирадянська агітація та пропаганда» тощо. Причинами таких змін у законодавстві прийнято вважати: а) зниження суспільної небезпеки певних діянь у певний час; б) нагальну потребу в усуненні прогалин чинного законодавства; в) зміни, що відбуваються в суспільстві, які тягнуть за собою відсутність необхідності охорони їх нормами кримінального права.

Нагальна потреба декриміналізації окремих злочинів у сфері господарської діяльності насамперед зумовлюється зниженням ступеня та характеру суспільної небезпеки діяння. Це, мабуть, найголовніша з підстав декриміналізації, оскільки саме нею оперує суспільна думка, визнаючи те чи інше діяння злочинним, іноді навіть раніше, ніж це зробить законодавець.

Обов'язковою підставою декриміналізації суспільно небезпечного діяння виступає наявність таких умов вчинення злочину, які можна усунути без застосування кримінальної відповідальності. Важко не погодитися з тим, що за можливості успішно протидіяти певним протиправним, навіть суспільно небезпечним діянням не кримінально-правовими заходами, слід було б відмовитись від криміналізації цих діянь. Проте декриміналізацію слід застосовувати обережно, пам'ятаючи про те, що все таки маємо справу із протиправними діяннями, навіть із зниженим рівнем суспільної небезпечності. Декриміналізуючи певне діяння, яке породжене суспільними поглядами, традиціями та моделями поведінки, право не тільки дає такий соціальної моделі поведінки позитивну оцінку з боку суспільства, а й спонукає певну частину громадян дотримуватися такої поведінки та стимулює заохочення до такої поведінки з боку суспільства [10].

Необхідність здійснення декриміналізації низки діянь впливає і з міжнародно-правових зобов'язань держави; а також з проголошеного Україною курсу на інтеграцію до світового співтовариства, перш за все — на вступ до Європейського Союзу. Наприклад, Комітет міністрів Ради Європи в Рекомендації № К (95) 12 державам-членам щодо управління системою кримінального правосуддя, посилаючись на те, що справедливе та ефективне кримінальне правосуддя є необхідною умовою існування будь-якого демократичного суспільства, заснованого на принципі панування права, зазначив, що така політика в сфері кримінального правосуддя, як декриміналізація, депеналізація або заміна кримінальної відповідальності альтернативними видами виправного впливу може зробити іс-

тотний внесок у справу підвищення ефективності і дієвості кримінального правосуддя [11].

У зв'язку із вказаними рекомендаціями на сьогодні потребує додаткового обговорення питання про доцільність існування у КК України цілої низки злочинів, перш за все — злочинів невеликої тяжкості, які займають значну частину з усіх передбачених кримінальним законом злочинів.

Викладене дозволяє дійти таких висновків.

1. Декриміналізація — це певний процес, який полягає у з'ясуванні цілей, умов, підстав та можливості скасування кримінальної відповідальності за те або інше діяння. Декриміналізація може здійснюватися в двох формах: виключення кримінальної караності діяння супроводжується або визнанням такої поведінки правомірною, соціально корисною чи соціально нейтральною, або переведенням її в розряд адміністративного, дисциплінарного або цивільно-правового делікту.

2. Декриміналізація за означенням не може бути частковою, адже виключення з кримінального закону чи звуження принаймні однієї ознаки складу злочину, в результаті чого те чи інше діяння перестає повністю відповідати всім ознакам цього складу, вже переводить таке діяння у розряд незлочинних.

3. Зміни кримінального закону, які призводять до декриміналізації діяння, можуть торкнутися, по-перше, форми кримінального закону, по-друге, — його змісту, по-третє, — форми і змісту кримінального закону одночасно. Ситуація, при якій, незважаючи на скасування відповідної норми кримінального закону, діяння продовжує залишатися злочином за змістом кримінального закону, який при цьому втілюється у формі, відмінній від попередньої, — носить назву уявної декриміналізації.

4. Нагальна потреба декриміналізації окремих злочинів у сфері господарської діяльності насамперед зумовлюється зниженням ступеня та характеру суспільної небезпеки діяння. Обов'язковою підставою декриміналізації суспільно небезпечного діяння виступає наявність таких умов вчинення злочину, які

можна усунути без застосування кримінальної відповідальності.

5. Необхідність здійснення декриміналізації низки діянь впливає з міжна-

родно-правових зобов'язань держави, а також з проголошеного Україною курсу на інтеграцію до європейського співтовариства.

ПРИМІТКИ

1. Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно-опасных деяний в уголовно-правовой науке / А. Д. Антонов // Вестн. МГУ. Сер. 11: Право. — 2000. — № 4. — С. 79—90.
2. Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И. М. Гальперин // Основные направления борьбы с преступностью. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 47—76.
3. Зелінський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. — Х. : Рубікон, 2000. — С. 15—16.
4. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации : монография / А. И. Коробеев. — Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1987. — С. 58—59.
5. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / под ред. В. Н. Кудрявцева и А. М. Яковлева. — М. : Наука, 1982. — С. 183.
6. Там само.
7. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов ; Одеськ. юрид. ін-т НУВС. — О. : НУВС, 2004. — С. 76.
8. Пикуров Н. И. Системные свойства нормы уголовного права / Н. И. Пикуров // Уголовное законодательство, история и современные проблемы : тез. докл. и сообщ. межвуз. науч.-практ. конф. — Волгоград : Волгоград. юрид. ин-т МВД РФ, 1998. — С. 5.
9. Тарбагаев А. Н. Понятие закона, устраняющего преступность деяния, по новому УК РФ / А. Н. Тарбагаев // Актуальные проблемы теории борьбы с преступностью и правоприменительной практики : межвуз. сб. науч. тр. — Красноярск : Красноярск. школа МВД России, 1998. — С. 45.
10. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев [и др.]. — М. : Юрид. лит., 1980. — С. 108.
11. Рекомендація НК (95) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо управління системою кримінального правосуддя : прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 11.09.1995 р. // Бюлетень МЮУ, 1995. — № 10. — С. 34.

Грек Борис. Декриміналізація діянь як один из видів гуманізації уголовної відповідальності: сутність і основи.

В статті розглядається проблема декриміналізації діянь. Исследуются причины, основания и предпосылки проведения государством политики декриминализации. Сделан вывод, что обязательным основанием декриминализации деяния является возможность противодействия ему более гуманными методами, чем уголовное преследование.

Ключевые слова: деяния, преступления, криминализация, декриминализация, ответственность.

Grek Boris. Deeds decriminalization as one of the kinds of humanization of the crime responsibility: essences and reasons.

The article deals with the problem of deeds decriminalization. The reasons, the bases and prerequisites for pursuing a policy of decriminalization are researched. The conclusion is that the necessary requires for decriminalization acts is the possibility to resist it by the more humane methods then criminal prosecution.

Key words: deeds, crimes, criminalization, decriminalization, responsibility.